

Chapter - 5

૧૪૩

પ્રકરણ : ૫.

ભજન આત્મચેતનાનું મહિયર

ભજન એ કવિતાનું જ સ્વરૂપ છે. એમાં ઉદો રચનાનું એવું કશું મહત્ત્વ નથી. "કવિતા એટલે માત્ર સુંદર અને ગસરકારક ઉદ રચના એમ નથી."

સર્વાંગિસુંદર નળશિખ કવિતા કોઈપણ ભાષામાં થોડીક જ મળે છે, તો ભજન પણ કવિતાનો એક સ્વરૂપ ફકાર હોવાથી એને પણ એ હકીકત એટલી જ સ્પર્શે છે. છતાંય શુદ્ધ સર્વાંગિમનોહર ભજનોમાં ધ્રુવપદ, ભાવ, શબ્દાર્થ, અલંકાર, રસ ને ધ્વનિ એ બધું આત્માની કલારૂપે પ્રકટે છે. આમાં ક્યારેક ધ્રુવપદની ચમત્કૃતિ આખા ભજનમાં વેધક હોય છે, કવચિત ભાવની સર્વાંગિનિ બળિ પ્રત્યેક પંક્તિમાં ને એ રીતે સમગ્ર ભજનમાં અનુભવાય છે. ક્યારેક એમાં શબ્દાર્થનું સંયોજન કલાત્મક હોય છે, ક્યારેક એમાં શતિરસની અવધિ સધાતી હોય એમ રસનું આયોજન થયું હોય છે; તો ક્યારેક ધ્વનિ એ જ કાલ્પનો આત્મા થઈને ભજનમાં અત્તરનો કાવો બનીને ફરે છે.

ભજનમાં એકાદ બે પંક્તિઓ જ કવિત્વની મુદાથી સમર હોય છે

"A very beautiful line is a very pure element of poetry"

—પોલ વાલેરી ને કવિતા માટે કહે છે એ શુદ્ધ ભજનમાં પણ સાચું છે.

એ રીતે મહંદર, ગોરખ, નર સિંહ, મીરાં, અળો, ધીરો, દેવાયત પંડિત, ભોજો, ગંગાસતી, નિહાંગી, પ્રેમસખી, માર્કેડ શ્રી, હરજી ભાટી, લાખા-લોચણ, ભત્રુંહરી - ગોપીચંદ, જેવાં અનેક "અલખધરમી" ભજનસર્જકોનાં ભજનો ભાવ, ભાષા, રસ ને ધ્વનિની દૃષ્ટિએ માણવાં જેવાં છે. એમાંથી આનંદની - સરનાણી ફૂટે છે. પ્રેમનો પારાવાર અનુભવાય છે, રસની શતિસમાધિ અનુભવાય છે.

"અખિલ બ્રહ્મમાં એક તું"ની અભેદદશા પ્રકટ થાય છે. -

"પ્રેમની કટારી" જેને લાગી હોય એ જ ચેતી વેદના ગણે. એમ જેને પ્રહ્મલગ્નની લાગે છે, એને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન જન્મે છે. સજન તો - વિશ્વતત્ત્વતાનું જ્ઞાનદયાન બની જાય છે એ પણ માયી જ. સજનમાં જેની રસ ને રુચિ છે, એને શુદ્ધ સજનની વિભાવના માટે વિવાદમાં પડવાની જરૂર નથી. જરી રીતે તો સજન શુદ્ધ ને અશુદ્ધ એમ કહેવું જ અયોગ્ય છે. કારણ કે જ્ઞાનદે. પ્રેમ ને શાશ્વત સંતિનો અનુભવ માત્ર હણનો જ નહિ પણ સમગ્ર જીવનનો બની જાય જેની માર્મિક પળો તો સજનમંડળીઓમાં મલાતી સજનો જન્માવે છે. ત્યાં અશુદ્ધ ને દુર્બોધિ સજનો પણ જ્ઞાનદે-સાગરનાં મોજાં બની રહે છે.

છત્તિય એક અભ્યાસ તરીકે એલિયટનું આ વિધાન સજનની વિભાવનાને પછે લાગુ પડી શકે છે:

"The experience of the poem is the experience both of a moment and of a life time."

સકતોએ પસંદ કરેલ સજનનું માધ્યમ એમના કપનને અનુરૂપ છે. કારણ સજન જ સકતોને મન પોતાના "આત્માની માતૃભાષા" લાગે છે. એટલે સજનની વ્યાખ્યા સજનોના અભ્યાસમાંથી તારવીએ, તો કહેવું પડે છે કે "આત્માની માતૃભાષા" તો સજન જ છે.

આત્માની અમૃતા વાણી વાગ્દેવીરૂપે કવિતાસ્વરૂપ છે. એ દૃષ્ટિએ બધાં કાવ્યસ્વરૂપો આત્માની માતૃભાષારૂપ બની જાય છે.

કવિતાનો વાગ્વ્યાપાર, પ્રેરણાજન્ય હોતો સ્વયંભૂ છે, છત્તિય એમાં "કસબ ને કારીગરી"ની જરૂર કબિને રહે છે. સકતોએ સજનમંડળીમાં ગાતાં ગાતાં એકતારાના તારે સજનોનું સર્જન કર્યું છે આ મહાકવિ સાચું છે.

૧. શ્રી ઉમાશંકર જોશી.

-સાવની એક અનુભૂતિના લય પર ચઢને સાવાનુકૂલ એમણે ગાકાર ગાખ્યો છે ને એ રીતે સજનો અન્વના મનમાં કંઠસ્થ થયા છે. ફરી ફરીને - લલકારમાં આવતાં એમાં કોઈ સાવ કે કોઈ ચઢ વધે પડે જરા; પણ તીર્થસ્થાનોમાં ફરદા ચાત્રાણુઓએ એ સજનોને પ્રેતપ્રતિની ચાત્રા કરાવી છે. જેટલે એમાં પરસાવાના ચઢો પણ સાવનુજનમાં સહ્યા છે. ગામ ત્રધ્યાણુ સંત ચાત્રિકોની સાથે સાથે સજનોએ પણ ચાત્રા મારેલી છે. વિશ્વવરની પાર્થિવ ને અદૃશ્ય સૃષ્ટિનું સાધનાના બળે કરેલું દર્શન - વિશ્વચાત્રીઓ જેવા સજનિક-સંતોએ સજનમાં વહાવ્યું છે. પ્રતીકોની - બહુવિધ ચિત્રાત્મક સંકલના સજનમાં છે. સમાજજીવનનાં ચાર-માઠાં ચિત્રો સજનમાં અનોખી રીતે પ્રયોજાયા છે, એ દૃષ્ટિએ કબીર ને અબો અને એવા અન્ય સજનસર્જકોની બાની વિશિષ્ટ અભ્યાસ માગે છે.

કવિતાનો મનોવ્યાપાર એક મનમાંથી બીજામાં જવાનો છે; જેટલે કવિતાને જો કોઈ "મનોચાત્રા" જાતિમાં મૂકે તો એમાં નવાઈ નથી. સજન આ રીતે મનોચાત્રાજાતિમાં બેસનાર કાવ્ય છે. દુનિયાના કાવ્યસાહિત્યમાં કાવ્યગાનથી ચાત્રા કરનારા બાઉલ જાણીતા છે. સાવા જ સૌરાષ્ટ્ર - ગુજરાતમાં રાવણહથો લઈને ફરનાર ભરથરીઓ પણ છે. આ લોકોએ સજને પાંખો આપી છે. સજનકવિતાએ મન ને કંઠની ચાત્રા કરી છે. એના જેવું નરવું કાવ્યસ્વરૂપ બીજું એકે નહીં મળે. સજન લોકો દ્વારા લખાતું, લોકો માટે લખાતું ને લોકોથી જન્મતું ને કીલાતું લોકસામુહિક જેવું કાવ્યરૂપ આથી જ પામ્યું છે. સજનનો ચઢ અનેક હૈયાઉક્લતવાળા સજનિકોની સંમતિ જેવો છે. એના સાવ અનેકોની હૈયાસંમતિ જેવા છે, એમાંનાં પ્રતિરૂપો અનેકોની જીવનદૃષ્ટિના રહિયા જેવા છે. સજનકારોએ સૂરજમાના અતિથિ જેવા અનેકવિધ ઠાળને - સન્માન્યા છે.

સજનને કર્તૃત્વનાં બંધન નથી. સાચી કવિતાનું સર્જક તો સનાતન હોય છે. જે હોયુ ધરનારો બદલાયે, પણ એનો ધબકારો તો સનાતન કાળની સાથે મડગ ને મજબ રહેવાનો. સજન જે રીતે સનાતનહેવાનો ધબકારો થવા માટે સજાયું છે. કવિતાની આત્મિક શક્તિનો ઉન્મેષ તો સજનમાં છે એટલે સજન જે હોયુ સ્વજન છે, એની પાસે હોય-નીયના કે જાતિ-પાતિના ભેદ નથી. આમ કવિતાનું લોકશાહી સ્વરૂપ સજન છે.

"શુદ્ધ કવિતાએ નથી હોતો વાદ કે નથી હોતો વાડો" ર. આ રીતે કેટલાક સજનો પણ આરે વાદ કે ધર્મસિદ્ધાંતોનો પ્રચાર મપનાવે છે ત્યારે એમાં કલાતત્ત્વ કેટલું જે સહજ પ્રભુ થાય છે. સાચું સજન સાંપ્રદાયિક તત્ત્વથી પર છે: બીજાં મિશ્ર સજનો છે.

કવિતા સ્વર્ણમૂ ને રહસ્યમયી છે એમ કહેવાય છે. સ્વર્ણમૂ રહસ્યકથન જે સજનનું લક્ષણ છે, એના કણકણમાં અપાર રહસ્યો પડેલાં છે. મનત - પ્રથમકિનાં રહસ્યો તો માણસે પોતાની અર્થપ્રજ્ઞાત ચેતનાથી મુહીત કર્યાં છે, એટલે જ શ્રી અરવિંદ માને છે કે કવિજ્ઞાને મન કસબ જે ન પ્રેરણા સાથે જ રહેતો નથી માત્ર છે : આ વિધાન સજનસર્જકો માટે પણ સાચું છે:

I don't think about the technique because thinking is no longer in my line. I don't bother about details while writing because that would only hamper the inspiration. I let it come through without interference. The inspiration provides what I want according to standing orders. The poems come as a stream beginning at the first line and ending at the last.

—શ્રી અરવિંદ

ર. શ્રી સુરેશ દલાલ,

સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથો, અને અન્ય સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં સાહિત્યમાં નજર કરીએ છીએ તો એમાં જીવનનો અગાધ વિસ્તાર પડેલો છે. જીવનનું આટલું વિસ્તૃત દર્શન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં યાય છે. જે ભક્તોએ ઉદાત્ત ધર્મદર્શન અને ઉન્નત જીવનદર્શન પોતાના જીવનમાં ભક્તિસાધનાથી આત્મ-સાત્ કરવાની મથામણો અનુભવી છે તે એ રીતે પરમાત્મત્વની આરાધના કરતાં કરતાં ભજનને ચેલ્યું છે. એક નાનો વિચાર પણ એમણે સાધનાની અનુભૂતિના કળ રૂપે વ્યક્ત કર્યો છે. પોતાના કથનને સચોટ કરવા માટે દુન્યવી જીવન ને સાહિત્યમાંથી દૃષ્ટાંતોને સારથી સારથી તેમણે ભજનની અભિવ્યક્તિમાં સંકલ્પ્યાં છે. આમ ભજનમાંનો વિચાર, ભાવ, દૃષ્ટાંત, રૂપક, જીવનદર્શન કે કલ્પના સંસ્કૃત ધર્મગ્રંથોની પુણ્યભૂમિનું કેટલેક અંશે સ્મરણ કરાવે છે. એમાં ભજનોમાં અનુભૂતિની સચ્ચાઈ પણ હોય છે તેમ ક્યારેક એમાં મૌલિક દર્શન પણ હોય છે. તો ક્યારેક માત્ર અનુસરણ પણ હોય છે. આમાં આનું મૌલિક દર્શન છે ત્યાં તત્ત્વતરોની પહે પાર જોનારી આર્ષદૃષ્ટિ પરિચય યાય છે. આર્ષદૃષ્ટિ શબ્દ જો અતિશયોક્તિ લાગે તો આત્મસૂક્ષ્મ કે કોઠાસૂક્ષ્મ એમનામાં હતી જે એમ જરૂર કહી શકાય.

મેધાનું દર્શન પણ એમની ભજનવાણીમાં યથા કરે છે. ભજનની વ્યાખ્યા બાંધતાં આ બધાં ઘોનો પણ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

ભજનનું જીવનદર્શન "સત્ય", "શિવ", ને "સુદર" એ ત્રણ શબ્દોમાં

સમાન છે.

સત્ય:

૧. ભજનવાણીમાં સમાજના સર્વશોની યોગ્ય પ્રતિબ્ધાનું સત્ય છે. નીતિનો પુરસ્કાર અને નીતિનો તિરસ્કાર ભજનોમાં મળે છે. માનવશક્તિની મહતાનું સત્ય પણ તેમાં છે.
૨. પ્રકૃતિની ચૈતન્યના અભિજ્ઞારોમાં બધી જ જીવનસૃષ્ટિનો સમાનભાવે ને નિર્મમ ભાવે પ્રેમ સંપાદિત કરવો. આમ પ્રેમનું સત્ય ભજનવાણીમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવું.

શિવ: ૧. માનવ જીવનનું કલ્યાણ શામાં છે તે ભજનવાણીમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

સુંદર: ૧. માનવ સૌંદર્યમાં દેવી ઝંશોની સ્થાપના. એટલે જ - માનવસર્જન બધી જીવનસૃષ્ટિમાં ઉત્કૃષ્ટ ગણ્યું.
૨. જહ સૃષ્ટિનું સૌંદર્યમયિત અવલોકન ને એ રીતે પ્રભુમંડિ મીમાંસા કરવી.

આમ ભજન, સત્ય, શિવ ને સુંદરનું સમાલોચન છે.

— ભજન આત્મશુદ્ધિનું રસાયન છે. કારણ ભજનકારોએ આત્મશુદ્ધિની પ્રયોગશાળા જેવું આદર્શ જીવન પસાર કર્યું છે. એ પ્રયોગશાળામાં શુદ્ધિ તો ભાવની, અનુભવની અને જ્ઞાનની વિશેષ યત્ન યત્ન આત્માનું કુંદન તબાયું છે. એમ યત્ન યત્ન ભજનના પ્રાણરૂપ શબ્દનું સોધન થયું છે. ભજનમાંનો શબ્દ જીવનની ચેરણ પર ટીપાયો છે. જીવનસંધર્ભની ભૂમિમાં એ શબ્દ અગાર બનીને ભજનનો ભાવાકાર પામ્યો છે એ ભૂલવા જેવું સત્ય નથી. આત્મ-ચકિત-સંપન્ન માણસની નિર્વૈર ભૂમિકા આજુબાજુના લોકોમાં બહુત્વ જમાડે તો એમની જ જીવનપ્રક્રિયામાંથી આત્મચૈતન્યનો અનુભવ લઈને નિબન્ન થયેલું ભજન અનેકોના જીવનને કેમ ન તારે! આમ ભજન જીવનને શુદ્ધ કુંદન કરનાર પારસ છે.

શ્લોક, આધિશ્લોક ને દેવી વિધયો ભજનની ભૂમા છે. સરસ્વતી, ગણપતિ, ગુરુ દેવ, જ્ઞાનકટાક્ષ, ઉપદેશ, વૈરાગ્ય, લોકયાત્રો ને ભક્તોના જીવનચરિત્રો, ગગન, પ્રભુમંડિ, આદિ એમાં સમાવિષ્ટ છે.

સરસ્વતી: "પરથમ ચમરું ચારદા, ગણપતિ લાગું પાય,

અભિયજ્ઞ વાણી આપજો મતિ દેજો મોરી માય."

"પ્રથમ નમું માતા સરસ્વતી બીજું નમણ ગુણેશ,

ત્રીજું નમણ કરું ત્રિગુણ પ્રભુમા વિભુ મહેશ."

ગણપતિ: "સદા લલાની સહાય રે, ગૌરી-પુત્ર ગણેશ.

પયદેવ રક્ષા કરે પ્રાણી, વિષ્ણુ, મહેશ."

"હુંદાળો, દુઃખલજણો સદાય બાળે મેશ.

સમર્થો લખ લાભ દિયે ગૌરી-પુત્ર ગણેશ."

ગુરુદેવ: "પ્રથમ નમ્રુ ગુરુદેવને આપ્યા નિજનાં જ્ઞાન.

જ્ઞાનથી ગોવિંદને ઓળખ્યા દેહનાં મટયાં અભિમાન."

"ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હીપજે ગુરુ વિના મીલે ના ભેદ,

ગુરુ વિના સંશય ના મીટે જ્ય જ્ય જ્ય ગુરુદેવ."

"મન મારનકી ઔષધિ સત ગુરુ દેત જ્ઞાઈ.

ઉચ્છત પરમાર્નદ કો સો ગુરુ ચરણે જાય."

"ગુરુ ગોવિંદ દોનુ ખડે કીસકૂ લાગુ પાય,

બલિહારી ગુરુ દેવકી દિયા ગોવિંદ જ્ઞાયા."

"નામ નેનમે રમ રિયા જાનેગા જન કોઈ,

જાકું સદ્ગુરુ પૂરા મીલા તાકું માલુમ હોય."

"એક શબ્દ ગુરુ દેવકા તાકા અનંત વિચાર,

ચાકે મુનિજન પડિતા વેદ ન પાવે પાર."

જ્ઞાનકટાક્ષ:

"હયા પ્રીત કાયકી વિપદ પડે હીડ જાય,

સાચી પ્રીત સેવાલકી જળ લેખી સુકાય."

"હીડા જળની માછલી પાતાળમાં તારો નાસ,

રતન જેણી અણિયા ક્યું ન દેખી જાળ?"

"હીડા જળની માછલી પાતાળમાં મારો નાસ,

ફરિયા ચાલી કરમકી તો કયા કરે કિરતાર"

"કરત કુસંગ ચાહત કુસલ ગેહી જુગે અકસોસ,

સમુદર કો મહિમા પડ્યો જ્ય જ્ઞાનણ વસ્યો પડોશ."

"પ્રીત તટલ પડદા નહિ પડદા ત્યાં નહિ પ્રીત,
પ્રીત પડદા દોનું રખે ચો દુશ્મનકી રીત."

ભજનનાં વિવિધ રૂપકો અને પ્રતીકો:

"સુદરબરની ચૂંદડી, સર્વેસત ઓધારણ ચૂંદડી:

માહે આતમરામનો એક ..... ઓધારણ."

"રાતો રમ મજઠનો એનો પૂર્ણ લાગ્યો પાસ,

અનંત જુએ નહિ ઊમટે નાણી ગાય છે સંત મૂળદાસ" - મૂળદાસ

"પાની કી સૂઈ પબનકા ધાગા, સીનત સીનત નબ માસ જ લાગા"

- કબીર

"ઝીની ઝીની ઝીની ચદરિયા, કાહે કા તાનક કાહેકી ભરની,"

કોન તારચે કીની ચદરિયા" - કબીર

જ્ઞાનકવિસાહુ નિરૂપણ:

"દયા ધરમ નહિ મનમેં મુખડા કયા દેખો દરપનમેં

પપડી બાધો, કેશ સમારો, તેલ નાજો હો તનમેં

એ હી બદન પર પાસ ઉગેગા ગાયો ચરેગી બનમેં - મુખડા.

અંબે કી ડાલ પર કોચલ રાજ, તપસી રાજ બનમેં,

પરબાલી કો પરમેં રાજ, તપસી રાજ તનમેં - મુખડા.

કાગજ કેરા નાબ બનાયાઈ જ્યેના ડાલા સમદરમેં,

ધરમી ધરમી માર ઉતરિયા પાપી બૂડા પલમેં,

દુબરકી પાતી જોબનકે લટકે, ચલા જાવે એક પલમેં

કહત કબીરા .... રહી ગઈ મનમેં" - કબીર.

"થોડી ધીરે ગાડી હાંકો રે મેરામ ગાડીવાલા.

ગાડી મારી અજબ રંગીલી, ઘેસ જોડયા ઘેસાર,

હાંકનવાલા છેલ છબીલા ઘેઠનવાલા લાલ.

ગાડી છૂટી રેનમેં ને મજલ પડયા હે દૂર,
 સીધા સફગુરુ જો મિલે તો પહોંચાડે હજૂર,
 પોડા છૂટયા સ્થાનમેં ને પીછે પડયો પોકાર,
 દસ દરવાજા બંધ કર્યા પણ નીકળી ગયો અસબાર,
 નેતર મારું જાજરું તૂટી ગયા બહુ તાર,
 નેતર વિચારાં કયા કરે એનો ગયો બજાબનહાર."
 "કાજ હો કર પઠે કીતાબા જિલ્લા હલાને બહુ ઝટકી,
 ભીતરમેં કુછ ભેદ ન પાયો રામનામકી મુરબી પટકી."
 "પાંચ હાથકી બની મસીતાં ત્યાં અનેક નિમાજ લેજા હુવા
 પીર પેગંબરનો ભેદ ન જાણ્યો પછી બાંધુ દઈ દઈ મુવા"
 "ઝાઝા તાલ ને ઝાઝા તપૂરા, ત્યાં અનેક ભગતું લેજા હુવા
 ભાવભક્તિનો ભેદ ન જાણ્યો પછી ધૂણી ધૂણીને મુવા"

પાખંડને:

"દુઃખ પડે તો દેવનકું સમરે, ના જિવેર અન્ન ચડાવે,
 ફૂટી રે કાચલી દેવનકું ચડાવે, ગોલા આપ પટકાવે."
 "માટી કા તો નાગ બનાયા, તાકું દૂધ પિલાઈ,
 સાચા નાગ જબ પરમેં પેઠા, લઈ ઘોકે ધમરાઈ."

ઉપદેશ: ક્ષમા-ખડગ કર ધારો સન્તો, ક્ષમા ખડગ કર ધારો રે

સત-સમશેર ને બાનુ-બરછી, જ્ઞાન-પોડો શણગારો
 લક્ષ-લગામ ને પ્રેમ-પલાણો, ચિત્તનો ચાબૂક મારો -મારા સંતો
 ધીરજની ઠાલ ભજનના ભાલા, અસર્વાંતર સારો રે,
 કાયા-નગરમાં મનમેવાસી, રેગે કરીને વિદારો -મારા સંતો"

વૈરાગ્ય:

"પહેલો વિસામો પરને અંગણે, બીજો વિસામો ઝાપા બહાર,
 ત્રીજો વિસામો ગાયને ગોદરે, ચોથો વિસામો સમશાન:

જેનાં કરમઠડીમાં ખડકયાં રે, માથે મેલી અનરણી હે છે." "

"ધૂણી ને પાણી । સંગ ચલેલી ને રેન કરેલી દોદો બાતં છે

અંગા ને જમના મારા ચરણ પગાળે, વસતિ લાવેલી દૂધ સાતં છે." "

કથાખ્યાનાત્મક ભજનો:

"પીર રે પુકારે મુંજા સાવરાં, નહિ રે મેરુ ને નહિ મેદિની.

નહોતા જે દી" ધરતી અકાચ રે; ચાંદો ને સૂરજ જેદી" દોચ નહોતાં,

તે દી" અહાલેકધણી આપોઆપ રે.

"પાપ તારું પરકાશ..... જેસલાકરી લે બિચાર."

માલદે - રૂપાદેના, જેસલ-તોરલ, લાખા-લોચણ, ગોપીચંદ-

ભરમરી, કાચબા-કાચબી, ચલેયા આખ્યાન, હરચંદ પુરાણ વગેરે કથા -

ભજનો તરીકે જાણીતાં છે.

આ ભજનવિષયના વ્યાપ તરીકે ચાટલું બસ છે.

ચાટલું વિષયવ્યાપન પરથી ભજનોની શક્તિનો પરચો મળી રહે છે. આ વહેલી ભજનવાણીએ આપણી લોકશાળાઓ તરીકે સમાજમાં નૈતિક જીવનભાવનાનાં બીજ વાલ્યાં છે. ધર્મના મતમતતિરો ભજનવાણીને અસિપ્રેત નથી. એને તો અસિપ્રેત છે, માનવને પરમાત્માનું દર્શન કરાવનારી આતમચૂઝ. માનવની ઐતઃપ્રેરણા નિત્ય સજાગ રહે એ રીતે સર્વધર્મોના સંદર્શોને ભજનવાણી કીલે છે એટલે ભજનોને અમુક જ પદ્ય, સંપ્રદાય કે વાદના પ્રતીક તરીકે સ્વીકારતી વખતે ખૂબ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. નાથસંપ્રદાય, સહજ્યાની ને માર્ગપંથીઓની વાણી ભજનમાં સંપ્રદાયિક મૂલ્ય તરીકે જ માત્ર ગણવા જેવી નથી. જેનાં ભજનો પ્રભુદર્શનના સાધના-માર્ગ તરીકે સ્વાયત્ત મૂલ્ય માથે છે. હઠયોગના પ્રકારો અને યોની શબ્દાવલિ પણ ભજનમાં આવે છે ત્યાં સાધનાનું એ સ્વરૂપ દર્શાવે છે; ભજનવાણીએ સાધનાના એવા અનેક માર્ગોનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ કોઈ પદ્યની બંધીવાન નથી બની રહેતા. સાચાં ભજનમાં સર્વધર્મ, સર્વપદ્ય ને-

—સર્વસિદ્ધાંતસરણિનું તાટસ્થ્ય રહ્યું છે; આ તાટસ્થ્ય જ ભજનની —
અંતરસપત્તિની મૂલવણી^{માટે} મહત્વનું છે.

ભજનનું ભાવવિસ્તર વિપુલ છે; છતાં અનેક ભાવોનું ચર્ચણ અનેક
ભક્તોએ પોતપોતાની સૂઝ પ્રમાણે કર્યું છે. એટલે ક્યારેક એમાં ચર્ચિત—
ચર્ચણા જેવું લાગે છે. ક્યારેક એમાં અન્ય કવિઓનાં ભાવાનુકરણો ને
શબ્દાનુકરણો પણ થયાં છે. પણ ભજનનો વિષય જ અધ્યાત્મ-આરતનો છે.
એટલે અનુભૂતિની નિષ્પત્તિની બાબતમાં દરેક ભજનકર્તા સમાન સૂરો કાઢે
તો એ શક્ય છે, બાની ને ઢાળનાં અનુકરણોમાં પણ અમુક ઢાળ ભજનકર્તાને
પણ પ્રિય હોય છે; એટલે એ જ ઢાળમાં અન્યનાં ભજનો ગાતાં જેમ એ
ગમે છે તેમ એમાં પોતાની આત્મસરગમના સૂર પણ એ છેડે છે. એ રીતે
જેનું મૌલિક ભજન રૂઢ શબ્દપ્રયોગોવાળું પણ લાગે. ઉત્તમ ભજનકર્તાઓ
પોતાના સર્જનમાં અનુકરણનાં તત્ત્વો સ્વાનુભૂતિની ભઠ્ઠીમાં ઓગળી દબને
વધુ મૌલિક કૃતિઓ સરજાવી શક્યા છે. ક્યારેક ભાવ ને શબ્દ ભિન્ન—
ભિન્ન ભજનકર્તાના લગભગ સમાન લાગે, છતાં એમાં એમની "માર્મિક
ને રહસ્યગામિની" સ્વાનુભૂતિનું તેજ અછતું રહેતું નથી. એટલે જ અવધીન
એક ભજનિકે લોકચંતોની ભજનવાણી માટે કહ્યું છે :

" આત્મરસાયણમાંથી ગળાઈ ગળાઈને આરે વાણી માચલાની
ઓચરતામાંથી બહાર આવે છે, ત્યારે એ કેવી માર્મિક ને રહસ્યગામિની
બને છે, તેનો દાખલો આપણાં જૂના ભજનો છે..... પ્રહમજ્ઞાન, ઈશ્વરી
પરયા, શ્રદ્ધાભક્તિની કચોટી, નિગૂઢરહસ્યમયતા, હરિચરણની શરણાગતિ,
ત્યાગ-વૈરાગ્ય ને તિતિક્ષા ને છેવટ પરમાત્મશક્તિ સાથેની એકાત્મ
તદાકારતા એ આપણા સંતકવિઓનું પરમ લક્ષણ છે. આ લક્ષણે તેઓને
સહુના બનાવ્યા છે." ^૩ ૩.

૩. સુધર્મ "ધીરો-ભોજો" —રેડિયો વાતલાિપ-૧૯૫૫.

—સર્વ કલાઓના આ વિચાર પાછળ આત્માની જ પ્રબળ સર્જકશક્તિ રહેલી છે, એ માટે જ કવિતાને "આત્માની માતૃભાષા"^૪ "આત્માની અમૃતા કલા"^૫ કે "આત્મગ્રી"^૬ ગણવામાં સાર્થક છે.

જીવનનું દ્વેષ, આરજૂ — કૈતરના મનોરથ ભજનમાં જ વ્યક્ત થાય છે. એકતા ને સંબાધિતા તો ભજનનો સમ છે, ટેક છે. અડધી અડધી કડીએ ભાવચિત્રણ બદલાતું રહે, છતાંય ધ્રુવપકિત રચાયી હોય. એમાં મસ્તીનો કેક હોતરે છે ને ભજન અવધૂતનો મસ્તપિયાલો બની રહે છે. હોંડા ચિતનનું ભાવચાલત્વ ભજનિકો માણી શકે, એનો એ મસ્તપિયાલો છે. ભાવાવેશને અનેકવિધ દર્શનોમાં વિભક્ત કરતી પકિતઓ એમાં પૂટાવેલી છે. આ પ્રકારનાં સ્વાનુભવશીલ ભજનોમાં સર્વાનુભવ પણ ઓછો નથી હોતો, જેમને ગૂંઠ જીવનનું ગૂંઠતર સંવેદન હોય તેઓ જ એની મજા માણી શકે એમ છે.

ભજનોને પુનઃ પુનઃ સંભળવાથી ને ગાવાથી અંતર ક્રુતિ કેળવાય છે. શબ્દના ભાવાર્થ ને મૂલ્યાંકનની સિદ્ધિ ભજનિકના પોતાના જીવનમાંથી પ્રકટે છે. ભજનના શબ્દમાં અનેક ભૂમિનાં જીવનતત્ત્વોની ચેતનમય^{૨૨} ભવ્યો^{૨૩} હોય છે. જે પામી શકાય તો જ ભજનને માણ્યું ગણાય. સંકિત, ગ્રંથા, કરુણા ને અપાર રહસ્યોને સમજવાની નિઃસાદૃષ્ટિ આવશ્યક છે.

ભાવવ્યંજક શબ્દ અને સુરાવટની તલ્લીનતા ભજનમાં જામે છે. એનો મર્મસ્પર્શી અર્થધ્વનિ, એનો કુદરતી શબ્દપ્રસાદ, એની મીઠાસ, એનું કારુણ્ય, એનું કૈતરઆર્જવ — એ સૌ વાનંત હૃદયને સોસરવા બીધી જાય એવા છે. આત્મતત્ત્વ અમર છે એનો અનુભવ થયા કરે છે. જીવનનો પ્રવાહ એક અનંત શાશ્વત સંગીત છે. એમાં સંસારી દૃષ્ટિની કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, માન, ધન — સૌને હોમી દેનાર સંતો આપણને ધડીભર ભજનસાગરના જીવ બનાવી દે છે. ભજન આમ જીવાત્માને આનંદની લહાણ કરનાર તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વથી—

૪. ઉમાશંકર જોશી. પ. આનંદશંકર ધ્રુવ. ૬. દેશજ્ઞા પરમાર.

પ્રતીતિ જન્મે છે કે કવિ દ્રુષ્ટા છે અને તેને સધળો સ્વર્ગ અને સર્વ સમયે સૌંદર્ય દેખાય છે. માત્ર રાગદ્વેષથી પર એવું માનસ કેળવવાની ને સંસ્થિત રાખવાની જરૂર છે. એટલે કરણ નિર્મળપણે ક્ષીણત થવા માટે એ ભજનનું અચૂક લક્ષણ છે.

સ્વર્ગ જીવનને ન બળગીએ તો ભાવના જીવનનું ઓગસ ઓર બઢે છે. પ્રાણોની ભરતી અને પ્રેરણાની લીજળી વહાઈ જ કરે છે. એ માનસોન્નતિની આનંદ એરો છે - જે રત્નભંડાર અને વિલાસવેષથી અનેકધા બધી બધ છે. આ દૈષ્ટિએ તો ભજન ભાવના મુજબ છે. એમાં જ્ઞાનમાત્રા કરતાં ઉલ્લોકનો ભક્તિ-પ્રેમરસ-બહુએ અગમનિગમ કરતાં એમાં જીવનની હૂક વધુ સાચી અને ભાવભરી રહે છે. એટલે જ પરમાત્મસત્તાની વત્સલમૂર્તિનું પ્રેમભક્તિભરિત દર્શન થયા કરે છે. વ્યક્તિત્વ કરતાં સમષ્ટિતત્ત્વનો ભંડાર ભજન આપી જ બની રહે છે. ભજન માનવજાતિની વિશાળ સહૃદય-તાનું પ્રતીક છે.

કવિહૃદયને હોય એવી આધ્યાત્મિક અસાધિતિ, મૂંઝવણ ભજનિકને પણ હોય છે. એમાંથી એ ભજનમાં સાધિતિ શોધે છે. આ દશામાં જીવનની પ્રત્યેક પળ ભજન એને મન બની રહે છે. આ રીતે ભજન એ લખવા લલકારવા કરતાં અનુભવની મૂઠી બની રહે છે, ત્યારે અજપાઅપ એવું ભજન એ જ ભજનિકનો પ્રાણ છે. સોહમ-ધ્વનિ અંતર વાહ્ય જીવનમાં મુજબાઈ કરે છે. તું મારું દિવસીય હૃદય છે - એમ રામ સીતાને કહે, એમ ભજનિક ભજનને બીજું હૃદય ન કહે તો જ નવાઈ જીવન એક ભજન માનીને જીવનારી જાતિ ભરપરી અને વાહિલ આત્માને ભજનરૂપે પ્રત્યક્ષ માને છે. બંગાળમાં "ઉઠતું પળી, ગાતું પળી" તરીકે અજીતા વાહિલો સાચા અર્થમાં ઉઠતી ને ગાતી ભજનકવિતાનું જ પ્રતીક આપણને લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એમનો સંદેશો જ છે કે જીવન એક ભજન.

ભજન કામું, દુર્બોધ ને મકવિતા હોઈ શકે છે. પણ એ જીવનનું અનુભૂતિમય ગાન છે ને એથી એ સદા ઊગતું જીવન છે. માણસો, એની જીવનરીતિ, એની કરુણદયા, એ બધું મલપતા ને અપકવતાનું સાન કરાવનાર સત્ય છે. તો કવિતા, સાહિત્ય, કલા સંસ્કૃતિ, એ કાળમાં વિલીન થનાર માનવની દેન છે. એ દૃષ્ટિએ કલા, સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિ પૂર્ણતાની યાત્રા છે.

કવિતા એ ઊર્ધ્વગામી છે, તો એનાં પ્રત્યેક સ્વરૂપો પણ ઊર્ધ્વગામી છે. ઊર્ધ્વજીવન યાત્રાનું પાયમ કેટલું છે એ જ ભજનની કસોટી છે. દુર્બોધતા ને ઉપદેશપ્રધાન ભાવપ્રકિયોમાંથી પણ એ જીવનની ઊર્ધ્વગામી દૃષ્ટિ લાધતી હોય તો એ ભજન સાર્થક છે. અનુભૂતિની એક લકીર પણ એ આત્માને મજબાળે તો એ કવિતા અને એનાં બધાં સ્વરૂપો કૃતાર્થ બને છે. એટલે જ એકાદ પ્રકિત સ્વયંસૂ હોતાં બાકીની પદ્યરચનાને દ્વિતીય તથા ત્રીતીય તરફ ખાલી દે છે. મધ્યકાલીન ભજનોની ટેક : પ્રથમપ્રકિત: માનો મહદંશે અનુભવ કરાવે છે.

ભાવના ને આદર્શોમાં રાચનારી કવિતા જ ઊર્ધ્વજીવનરીતિની હોઈ શકે, અન્ય નહિ, એમ માની શકાય નહિ. વાસ્તવિકતાના રાચી અર્થથીન વિશ્વસાહિત્યની ધણીએ મહત્ત્વની કૃતિઓ નિરૂપિત જીવનનું આલેખન કરીને પણ પરોક્ષ રીતે તો જીવનને એક ડગલું આગળ તો બધારવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. એમાં જીવનની દુર્દશા, અશાંતિ, અનીતિનું વાસ્તવિક દર્શન છે; છતાં જ એનું હોય તો યમલની પ્રાપ્તિ જ હોઈ શકે, ભલે પરોક્ષ રીતે.

ભજનતો આત્માનો પડધો છે, સંવેદનકળાનું પ્રતીક છે. સૈકાઓથી એનાં નવાં કલારૂપો સહજ રીતે સઘાતાં આવે છે.

ભજન એ માત્ર આત્મગાન નથી. એણે સમાજ ને રાજ્યની ગુલમ-જહાંગીરી સામે બળવો પણ કર્યો છે. કબીર ને મહાકવિ, ચમો, ભોમે

જેવા અનેક સર્જકોની ભજનવાણી આની સાક્ષી છે. કવિત્રી ધોષણ પણ ભજનના "આગમ-સ્વરૂપમાં નોંધાણી છે. દેવાયત પંડિત, બેલો બાબો, સરખણ કાપડી નગેરનાં આગમો લોકકવિત્રી પ્રતીકો છે. કારણ સંતો સમાજ ભજનના દૂતઓ તરીકે જીવનચોધ્ધાઓ હતા.

ભજનમાં માત્ર શાંતિરસનું જ ગાન નથી. એમાં અન્ય આઠ રસોનું ભાવુનાલક્ષી નિરૂપણ છે ને શાન્ત રસ તો ભજનમાં શિરમોર જેવો છે.

માનવ માટે પરમાત્મદર્શનની કાળી, હૃદયના ભાવસૌંદર્ય દ્વારા કરાવનાર ભજન છે. જીવનનું પરમ આશ્વાસન તો કવિતા-કલા આપી શકે. એમાંયે આશા ને આનંદની ખજરી તો ભજન બને છે એટલે જ ભજનિકોનું જીવન પરમાત્માશોધન બની રહ્યું.

કવિતા તો અમર બેલ છે આશાની એમ કહેતાં જ આત્માની અમરબેલ એટલે ભજન એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે. એના સેવનથી તો ભજનિકોને જીવનકવિનો એક લાઘ્યો છે. આપણા અનેક ભજનકર્તાઓ સાચા અર્થમાં કવિ છે, કારણ કે કવિ એટલે સત્ય, શિવ ને સુંદરનું પૂજન, અર્થન કરનાર કવિ છે. એ પંથમાં મહાદેવ, ગોરખ, ભદ્રકાલિ, ગોપીચંદ, નરસિંહ, મીરાં, અખો, દેવાયત પંડિત, ધીરો, ભોજો, હરજી ભાટી, રામત રણસિંહ અને અન્ય - બિરાજે છે. એમણે અમમાં રહસ્યો ઉઠાડેલાં આનંદની પ્રેમવલ્લીનું સચ્ચિત્ર સારવ્યું છે; ને જીવન સહ્ય બનાવ્યું છે; આત્મજીવનની તરસ છુટાવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતારૂપે કોળાવ્યું છે, સર્વપણ માં આત્મસિદ્ધિ માણી છે, ભક્તિરસનો પ્યાલો પીધો છે અને પાયો છે. એમને મન ભજન એમની આત્મચેતનાનું મહિયર છે.

૭. ભજન એ કાવ્યનું જનવાણી બાહન નથી, એ કવિતાસ્વરૂપમાં સનાતન - તાકાત ભરી છે; ને એ શક્તિસ્વરૂપ કેવળ વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતાનું જ નહિ પણ આત્મસર્પણ, યુદ્ધ અને સામાજિક અવસ્થાની વિષમતાના આધુનિક ખરું જોતાં તો સર્વકાલીન: ભાવોનું પણ ગરબું ગંભીર બાહન બની શકે તેવી છે. તે હકીકતે જોઈએ તો સોરઠી ભજનિકોએ ધેરી ધેરી ભજનવાણીના પ્રયોગો, બીર, રોડ, કરુણ, શૃંગાર નગેરે સર્વ પ્રકારના રસોને પ્રકટ કરવામાં ક્યાં નથી સમજાવ્યા?—શ્રી ઝબેરચંદ મેધાણી "એકતારો"

પૃષ્ઠ : ૨ :

ગુજરાતની સમગ્ર સુધ્ધિના પ્રેરક ક્રોધ